

## SALJUQIYLAR DAVRIDA QADIMGI TERMIZ

Sayora Qambarova

Termiz arxeologiya muzeyi ilmiy xodimi.

Manzura Botirova

Katta ilmiy xodim.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17801787>

**Annotatsiya.** Ushbu ilmiy maqolada XI–XII asrlarda Saljuqiylar saltanati hukmronligi davrida Termiz shahrining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivoji har tomonlama tahlil qilingan. Movarounnahr hududiga Saljuqiylar ta'sirining kuchayishi, Termizning harbiy-strategik va diplomatik mavqei, xalqaro savdo tizimidagi o'rni, shahar boshqaruvining o'ziga xos jihatlari, shuningdek, arxeologik manbalar asosida madaniy hayotning taraqqiyoti yoritilgan. Maqolada Termizning bu davrda nafaqat mintaqaviy, balki xalqaro miqyosda ham muhim iqtisodiy, harbiy va ilmiy markaz bo'lib shakllangani ilmiy manbalar asosida asoslab beriladi.

**Kalit so'zlar:** Termiz, Saljuqiylar imperiyasi, Movarounnahr, Ipak yo'li, shahar madaniyati, arxeologiya, davlat boshqaruvi, iqtisodiy tizim.

Kirish: XI asr o'rtalarida Yaqin Sharq va Markaziy Osiyoda siyosiy kuchlar muvozanati tubdan o'zgardi. Bu o'zgarishlar markazida Saljuqiylar sulolasi turar edi. Turkman qabilalari ittifoqi sifatida shakllangan bu sulola qisqa davr ichida Eron, Iroq, Ozarbayjon, Afg'oniston va Movarounnahrni o'z siyosiy ta'siri ostiga olgan ulkan imperiyaga aylandi. Saljuqiylarning davlat boshqaruvi, harbiy islohoti, iqtisodiy siyosati, ilm-fan homiyligi o'sha davr islom madaniyatining ravnaq topishiga kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Termiz esa bu jarayonlarda alohida o'rin egalladi. Amudaryoning muhim qismida joylashgan Termiz qadimdan savdo yo'llari chorrahasi bo'lib, turli sulolalar uchun strategik nuqta sifatida qadrlangan. Saljuqiylar davrida shaharning harbiy va iqtisodiy ahamiyati yanada ortdi, madrasalar, ustaxonalar faoliyati kengaydi, me'moriy inshootlar tiklandi. Shu bois Termiz Saljuqiylar imperiyasi tarkibida eng muhim mintaqaviy markazlardan biriga aylandi.

Saljuqiylarning Movarounnahrda kirib kelishi asta-sekin, diplomatik va harbiy bosqichlar asosida amalga oshgan. XI asrning dastlabki o'n yilliklarida ular Eron hududida hukmronlikni mustahkamlagach, Sharqiy hududlar — Balx, Hirot, Marv orqali yuqoriga, ya'ni Termiz va Buxoro sari siljidi. Bu jarayonda ular mahalliy hokimiyatlar — Qoraxoniylar sulolasining ichki ziddiyatlaridan mahorat bilan foydalandilar.

Qoraxoniylar davlatining ichki bo'linishi, markaziy hokimiyatning zaiflashuvi Saljuqiylarning Movarounnahrda kirib kelishiga qulay sharoit yaratdi. Manbalarda keltirilishicha, Sulton Alp Arslon Termiz yaqinidagi hududlarda Qoraxoniylar amirlari bilan bir necha bor diplomatik uchrashuvlar o'tkazgan. Malikshoh davrida esa ikki sulola o'rtasidagi ittifoq yanada mustahkamlanib, Termiz Saljuqiylar ta'sir doirasiga rasman kirgan.

Termizning Amudaryo bo'yidagi joylashuvi uni tabiiy ravishda harbiy bazaga aylantirdi. Sharqdan kelgan qo'shinlar Hindiston sari yurishlarda aynan Termiz orqali o'tgan. Shahar daryo bo'yidagi port, ko'priklar, qo'rg'onlar bilan yaxshi mustahkamlangan bo'lib, Saljuqiylar yurishlarida asosiy tayanch punkti sifatida xizmat qilgan.

Saljuqiylar mahalliy davlat boshqaruvida ko'p hollarda mavjud tizimni saqlab qoldilar.

Termizda hokimiyat "amlodkor" yoki "amir" vakolatiga ega shaxslar qo'lida bo'lib, ular sulton tomonidan tayinlangan. Bu amaldorlar soliq yig'ish, shaharni mudofaa qilish, ichki tartibni saqlash, savdo va boj tizimini nazorat qilish kabi vazifalarni bajargan.

Saljuqiylar odatda shahar boshqaruviga mahalliy zodagonlarni ham jalb etgan, bu esa ijtimoiy barqarorlikni saqlashga yordam bergan.

Termiz Saljuqiylarning sharqiy chegaralarini himoya qiluvchi eng muhim nuqtalardan biri edi. Shahar yaqinida doimiy harbiy garnizon joylashgan bo'lib, bu yerda chaqqon otliq qo'shinlar tayyorlangan. Arxeologik topilmalar ushbu davrga oid qurol-yarog'lar, ot anjomlarining ko'pligini tasdiqlaydi.

Saljuqiylar Hindistonga qilgan yurishlarida ham Termizdan strategik baza sifatida foydalangan.

Termiz Buyuk Ipak yo'lining eng faol nuqtalaridan biri bo'lib, uning orqali Sharq va G'arb davlatlari o'rtasida savdo aloqalari amalga oshirilgan. Termiz orqali o'tgan karvon yo'llari Hindiston, Xuroson, Eron va Movarounnahrni bog'lab turar edi.

Termizdan o'tgan asosiy yo'nalishlar:

Hindiston → Balx → Termiz → Buxoro

Termiz → Hirot → Nishopur → Bag'dod

Termiz → G'azna → Qandahor

Bu yo'nalishlarning faol bo'lishi shahar bozorlarining kengayishiga, savdo soliq tizimining murakkablashishiga sabab bo'lgan.

Termiz hunarmandchiligi Saljuqiylar davrida yuksak rivoj topgan. Metallga ishlov berish, zargarlik, keramika, ipakchilik, ipak mato bo'yash kabi sohalarda yuqori sifatli mahsulotlar tayyorlangan.

Eng mashhur mahsulotlar:

Mis va bronzadan ishlangan pichoqlar, qilichlar

Zargarlik buyumlari (tumorlar, sirg'alar, uzuklar)

Sopol idishlar (rangli naqshli, sirlangan keramika)

Ipak va paxta matolar

Ayniqsa sirlangan keramika Termizning xalqaro bozorlarda tanilishiga sabab bo'lgan.

Shaharning markaziy bozorlarida kuniga minglab savdogarlar qatnagan. Savdo ustidan olinadigan bojlar (tarh), kirim-chiqim solig'i (rusum) davlat xazinasining asosiy daromad manbai edi. Saljuqiylar bozor infratuzilmasiga e'tibor qaratib, karvonsaroylar, omborxonalar, rastalarni kengaytirgan.

Termiz Saljuqiylar davrida ilmiy markazlardan biriga aylandi. Madrasalarda hadis, fiqh, mantiq, grammatika, tibbiyot, astronomiya bo'yicha mashg'ulotlar olib borilgan. Termizlik muhaddislar islom dunyosida yuqori obro'ga ega bo'lgan.

Tarixiy manbalarda Termizda 4–5 ta yirik madrasa faoliyat ko'rsatgani qayd etiladi.

Ularning aksariyati Waqf mablag'lari hisobidan yashab kelgan.

Saljuqiylar davri fors-tojik adabiyotining ravnaqi bo'lib, Termizda ham she'riyat majlislari o'tgan. Mahmud Qoshg'ariyning turkiy tilga oid lug'ati ham mintaqa ilmiy muhitining rivojlanganidan dalolat beradi.

Saljuqiylar Termizda ko‘plab inshootlar qurdirgan yoki mavjudlarini ta’irlagan:

Jome’ masjidi

Savdogarlar karvonsaroyi

Qal’a devorlari

Ziyoratgohlar va maqbaralar

Me’morchilikda ganchkorlik, koshinkorlik, gumbazli inshoot qurilishi rivojlandi.

Termiz o’sha davrda ko‘p millatli shahar bo‘lib, unda turklar, forslar, arablar, mahalliy o‘zbek ajdodlari va tojiklar yashagan. Shahar aholisi hunarmandchilik, savdo, dehqonchilik, chorvachilik bilan shug‘ullangan.

Shaharning kundalik hayoti madrasalar, masjidlar, bozorlar, karvonsaroylar atrofida to‘plangan. Aholi o‘rtasida jamoaviy hayot, bayramlar, marosimlar keng tarqalgan. Arxeologik topilmalar o’sha davr uy-joy arxitekturasini rivojlanganini ko‘rsatadi.

Termiz atrofidagi: Fayoztepa, Qoratepa, Kampirtepa kabi yodgorliklardan topilgan moddiy madaniyat namunalari bu hududning uzluksiz ravnaq topganini tasdiqlaydi. Saljuqiylarga oid sopol idishlar, metall buyumlar, tangalar, devor qoldiqlari shu davr madaniyatining boyligidan darak beradi.

Tarixiy manbalardan — Nizomulmulk, Ibn al-Asir, Bayhaqiy, Mahmud Qoshg‘ariy asarlari Termizning siyosiy va madaniy hayoti haqida noyob ma’lumotlar beradi.

Xulosa: Saljuqiylar davrida Termiz mintaqaning eng muhim siyosiy, harbiy va iqtisodiy markazlaridan biriga aylandi. Shahar xalqaro savdo yo‘llarini bog‘lovchi tugun sifatida ravnaq topdi. Madaniyat, ilm-fan, hunarmandchilik rivojlandi. Arxeologik topilmalar Termizning bu davrda yuqori darajada taraqqiy etgan shahar bo‘lganini tasdiqlaydi.

Saljuqiylar siyosatining natijasi sifatida Termiz keyingi asrlarda ham Movarounnahrning madaniy va iqtisodiy markazlaridan biri bo‘lib qolgan.

#### **Adabiyotlar ro‘yhati**

1. Nizomulmulk. Siyosatnoma.
2. Ibn al-Asir. Al-Kamil fit-tarix.
3. Bayhaqiy. Tarixi Bayhaqiy.
4. Mahmud Qoshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk.
5. Bartold V.V. Turkiston tarixi.
6. Bol’shakov O.G. Srednyaya Aziya v epoxu Seldzhukov.
7. Alixo‘jayev A. Termiz tarixi.
8. Yo‘ldoshev Q. O‘zbekiston o‘rta asrlar tarixi.
9. Arxeologik tadqiqotlar (Fayoztepa, Qoratepa, Ka